

ACELE DE PĂR CU CAPUL ÎN FORMĂ DE MÂNĂ DESCOPERITE ÎN DACIA ROMANĂ

ANA CRISTINA HAMAT

Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Granița Caransebeș
anahamat@yahoo.com

Cuvinte cheie: ace de păr, os, Iupiter Dolichenus, Sabazius, Dacia

Keywords: hairpins, bone, Iupiter Dolichenus, Sabazius, Dacia

Lucrarea de față tratează categoria acelor de păr cu capul în formă de mână, descoperite în Dacia romană. Cele șase piese au fost descoperite la Apulum (2), Ilișua, Buciumi, Porolissum și Drobeta și sunt puse în legătură cu cultul lui Iupiter Dolichenus și Sabazius. Patru dintre acestea sunt realizate din os iar două din bronz. Aceste ace de păr sunt încadrate cronologic în intervalul secolelor II-III, cinci piese fiind datate în secolul al III-lea.

În antichitate, părul a fost considerat unul dintre punctele de atracție al interesului masculin¹, prin urmare coafura merita toată atenția din partea celei care dorea să fie admirată²- atât bărbații cât și femeile acordau o mare atenție aranjării părului. Pentru fixarea și aranjarea coafurii feminine se foloseau ace de păr. În același timp, acestea puteau fi folosite și de către bărbați, fie pentru susținerea părului, fie pentru fixarea hainelor³. Funcționalitatea acelor de păr a fost, din această cauză, mult discutată. În general, se consideră că ele nu sunt doar simple obiecte funcționale sau bijuterii⁴, fiindu-le atribuite de foarte multe ori valențe religioase. Spre exemplu, caracterul votiv al acelor de păr din morminte poate fi demonstrat în opinia lui D. Elefterescu, de acele de păr din sticlă descoperite în morminte⁵, dintre care unele de la Aquincum⁶.

Acele folosite pentru fixarea coafurii – *acus crinalis, spina crinalis, crinale* sau *comatoria* – puteau fi lucrate din material comun cum este osul, sticla sau bronzul⁷. Uneori erau realizate din materiale scumpe cum sunt argintul, aurul⁸ sau fildeșul, caz în care valoarea piesei creștea. Cele mai multe dintre acestea erau însă lucrate din os. Prelucrarea osului în scopul de a obține obiecte folosite ca accesorii vestimentare feminine, în special piepteni și ace de păr, este unul dintre cele mai importante domenii în care era folosit acest material⁹. Realizarea unor adevărate obiecte de artă din os se făcea în ateliere specializate din teritoriul provinciei¹⁰ sau astfel de obiecte erau importate din ateliere specializate din lumea romană.

¹ Ovidiu spunea: „nouă ne place curate să fiți: îngrijiți-vă părul” (Ovidiu, *Arta Iubirii*, 3).

² Bartman 2001, p. 1.

³ Elefterescu 2008, p. 221-222; Preda 1980, p. 62, pl. LVII.10.

⁴ Acele de păr fac parte din categoria obiectelor de toaletă și podoabă, fiind accesorii foarte des întâlnite în descoperiri (Elefterescu 2008, p. 221).

⁵ Elefterescu 2008, p. 223.

⁶ Topál 2003, p. 57, M 27.

⁷ Ace de păr din bronz s-au găsit în zona Cristești-Ciceu în număr de patru (Hica-Câmpeanu 1980, p. 661).

⁸ Capul unui astfel de ac este adeseori împodobit cu pietre prețioase și perle (Lascu 1965, p. 204).

⁹ Sîngă 1998, p. 114-115.

¹⁰ Astfel de ateliere, între produsele cărora se aflau și bijuterii din os cum sunt acele de păr au fost descoperite în mediul civil la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Porolissum, Potaissa, Napoca, Gârla Mare sau

Asemenea bijuterii au fost descoperite în majoritatea așezărilor civile și chiar în interiorul castrelor, în întreaga lume romană. Obiecte personale, ele însoțesc adesea stăpânul pe ultimul său drum, fiind descoperite în cadrul inventarelor mormintelor de înhumate, dar și printre resturile incinerate. Fiind însă obiecte care pot fi cu ușurință pierdute sau abandonate din cauza ruperii¹¹, acele de păr sunt descoperiri destul de comune în cadrul obiectelor de epocă romană din Dacia. Acestea fac parte din inventarul arheologic descoperit printre altele la Apulum¹², Romita-Certiae¹³, Buciumi¹⁴, Micia¹⁵, Ilișua¹⁶, Porolissum¹⁷, Tibiscum¹⁸, Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁹, Drobeta²⁰, Gornea²¹, Gârla Mare²², Răcari²³. Acestea sunt doar unele dintre cele mai importante locații în care au apărut astfel de piese.

Acele de păr sunt pentru omul antic obiecte indispensabile, folosite pentru aranjarea și apoi menținerea coafurii sau pentru a fixa panglicile, vâlurile sau boneta pe creștetul capului²⁴. Eșafodajul tot mai complicat al coafurilor din epoca imperială, luxul orbitor al matroanelor, aduc cu sine crearea unor adevărate capodopere în rândul acestora. Acele de păr devin acum bijuterii, datorită folosirii materialelor tot mai scumpe, dar și al artei decorațiilor²⁵. În foarte multe cazuri capul acului, realizat din material prețios, este împodobit cu pietre prețioase sau semiprețioase. Prin urmare, pe lângă funcția practică de a susține coafura, ele au îndeplinit și funcția de podoabă²⁶, fiind reprezentante ale frumosului și ale frivolității feminine²⁷. Folosite uneori pentru prinderea hainelor, acele de păr simple nu necesită un decor deosebit. Cele mai ieftine exemplare erau folosite de multe ori și pentru extragerea fardurilor sau a parfumurilor din recipientele în care erau păstrate²⁸.

Cristești (Băeștean, Barbu 2010, pl. IX; Gudea, Bajusz 1991, p. 83-90; Vass 2006, p. 641-645; Bărbulescu 1994, p. 118; Alicu 2008, p. 36; Stîngă 2005, p. 76-78; Petică, Zrinyi 1998, p. 362-368). În mediul militar, ateliere de prelucrare a osului au fost documentate la Tibiscum, Micia, Buciumi, Potaissa, Feldioara, Ilișua, Romita, Cumidava, Drobeta (Bona *et al.* 1983, p. 430; Benea 2003, p. 223-235; Petculescu 2002, p. 766-768; Chirilă, Gudea 1972, p. 86; Bărbulescu 1994, p. 118; Davidescu 1980, p. 111; Stîngă 1998, pl. 53-54; Hamat 2012a, p. 71; Gudea 2008, p. 364; Protase *et al.* 1997, pl. LXXXIII-LXXXIV; Isac, Gaiu 2006, p. 421-423; Matei, Bajusz 1997, p. 129; Gudea, Pop 1971, pl. LVIII). Ateliere presupuse se află la Sucidava și Romula (Tătulea 1994, p. 96; Toropu, Tătulea 1978, p. 125-126; Timoc 2008, p. 264). Chiar dacă au fost descoperite în mediul militar, în multe astfel de ateliere au fost descoperite printre piesele de podoabă și multe bijuterii în curs de prelucrare, cum sunt acele de păr, acesta este cazul atelierelor de la Drobeta și Buciumi.

¹¹ Gudea, Bajusz 1991, p. 84.

¹² Ciugudean 1997, p. 60, nr. cat. 137, pl. XI/1; Bounegru *et al.* 2011, p. 54, nr. cat. 26.

¹³ Matei, Bajusz 1997, pl. XCIV-C.

¹⁴ Pop 1972, p. 93, nr. cat. 2, pl. CII/2; Gudea, Bajusz 1991 p. 95, nr. cat. 72. 4, pl. VIII/72.4.

¹⁵ Cociș 1994, p. 56.

¹⁶ Isac, Gaiu 2006, p. 421-422.

¹⁷ Gudea, Bajusz 1991.

¹⁸ Bona *et al.* 1983, p. 414, nr. cat. 18-19.

¹⁹ Cociș, Alicu 1993, p. 115-119; Alicu, Nemeș 1982, p. 352; Hica-Câmpeanu 1980, p. 657; Gudea, Bajusz 1991, p. 82.

²⁰ Stîngă 1998, p. 115-117.

²¹ Bozu 2008, p. 105, nr. cat. 304.

²² Stîngă 2005, pl. XXXIII.

²³ Bondoc, Gudea 2009, pl. CLV/1095.

²⁴ Ciugudean 1997, p. 35.

²⁵ Ciugudean 1997, p. 35.

²⁶ Golubović 2004, p. 86.

²⁷ Hamat 2010a, p. 237.

²⁸ Alicu, Nemeș 1982, p. 345.

Între acele de păr se evidențiază o anumită categorie²⁹, acele cu cap antropomorf, iar între acestea acele de păr cu capul în formă de mână, obiectul prezentului articol. Deși au fost remarcate și au fost notate ca având o serie de nuanțe tipologice, acest tip de ace de păr nu a făcut obiectul unui studiu separat până în anul 2006, când Maria Biró³⁰ a scos în evidență conexiunea cu religia greco-romană a acestui tip de artefacte³¹.

Din păcate, acele de păr cu capul în formă de mână sunt relativ rare ca descoperiri la nivelul Imperiului Roman³², însă ele apar în majoritatea tipologiilor făcute pentru obiecte de os sau metal, în general, sau pentru ace de păr, în special. Pentru Britannia, în cadrul mai multor studii axate cu precădere pe descoperirile din centrul de la Colchester, ele nu apar în tipologia făcută de N. Crummy³³, însă în tipologia lui H. M. Cool ele se regăsesc în cadrul tipului 7 A și B, diviziune făcută în funcție de modul cum este ținut obiectul între degetele mâinii³⁴. Pentru Gallia, în cataloagele de prezentare al obiectelor din os de la muzeul din Lyon și de la cel din Nîmes, în care există și o tipologie a acelor de păr, realizată de J. C. Béal în 1983³⁵ și 1984³⁶, apar astfel de ace de păr. Studiind obiectele din os descoperite la Lyon dar și pe cele aflate în colecțiile Muzeului Arheologic din Nîmes³⁷, cercetătorul făcea distincția între mâna cu degete întinse, cea cu degetele ușor flexate în gestul de *benedictio latina*³⁸ și mâna care ține un obiect³⁹. O altă încercare de tipologie a realizat-o M. Biró zece ani mai târziu, pentru provincia Pannonia⁴⁰. Ea a inclus acest tip de ace de păr în tipul 3, cel cu capul decorativ și anume în cadrul acelor cu reprezentări figurate⁴¹, fără a-l introduce în cadrul celor cu reprezentare antropomorfă. E. Riha a realizat și el o standardizare a acelor de păr descoperite la Augusta Raurica. Aici acele cu capul în formă de mână reprezintă tipul 12.2⁴². Acest tip apare și la S. Petković care le încadrează în tipul XIV⁴³. Începutul unui studiu serios asupra acestui tip de bijuterie l-a făcut, însă, M. Biró în 2006⁴⁴, urmată de D. Bartus în 2007⁴⁵. Aceasta din urmă este, de fapt, o lucrare de doctorat

²⁹ În funcție de material, de aspectul și calitatea extremității opuse vârfului și de decorarea lui, acele de păr se pot clasifica în mai multe variante (Alicu, Nemeș 1982; Toropu, Tătulea 1987; Gudea, Bajusz 1991).

³⁰ Biró 2006.

³¹ Legătura dintre bijuterie și religie este una bine documentată de izvoare, spre exemplu știm că pe timpul lui Tiberius, trăiau la Roma adoratori ai cultelor aflate în afara sferei religiei romane și mai știm că împăratul a interzis adorarea acestor zeități, ordonând adoratorilor să-și ardă hainele împreună cu podoabele lor (Suetonius, *Tiberius*, 6). Un alt exemplu îl reprezintă interdicția impusă lui *flamen dialis*, care nu putea purta decât un inel deschis, în felul acesta comunicarea lui cu zeii nu era întreruptă Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 10, 15, 6).

³² D. Bartus aprecia că la nivelul anului 2012, numărul artefactelor de acest tip este de 216, însă numărul lor este probabil mult mai mare – având în vedere faptul că o parte dintre descoperirile din Dacia și Moesia Inferior nu sunt trecute în catalog (Bartus 2012, p. 206).

³³ Crummy 1979; Crummy 1981.

³⁴ Cool 1990, p. 157, fig. 5.

³⁵ Béal 1983, p. 224-227.

³⁶ Béal 1984.

³⁷ Béal 1984, p. 49.

³⁸ Obiceiul reprezentării mâinii, *manus dei*, este întâlnit într-o serie de culte orientale cum ar fi cel al zeilor Sabazius, Iupiter Dolichenus sau Iupiter Heliopolitanus, ca semn al protecției și al binecuvântării – *benedictio* (Macrea 1961, p. 74; Gramatopol, Theodorescu 1966, nr. cat. 122; Sanie 1981, p. 54).

³⁹ Béal 1983, cat. nr. AXX 1-7.

⁴⁰ Biró 1994, p. 30.

⁴¹ Biró 1994, p. 34.

⁴² Riha 1990, p. 99.

⁴³ Petković 1995, p. 33.

⁴⁴ Biró 2006.

⁴⁵ Bartus 2007.

axată pe studiul obiectelor din os romane, între care sunt tratate și acele de păr din această categorie⁴⁶. În 2009, pe baza unui singur exemplar, Annamária Facsády le definea în cadrul tipului XIII al acelor de păr descoperite la Aquincum⁴⁷, fără însă a oferi mai multe informații despre ele.

Pe teritoriul României de azi au apărut foarte multe ace de păr pe baza cărora au fost realizate de-a lungul timpului mai multe tipologii⁴⁸, fie au fost incluse în tipologii generale ale obiectelor și bijuteriilor descoperite pe un anumit sit arheologic⁴⁹.

Tipologii axate pe acele de păr au fost făcute, în Dacia, pentru piesele descoperite la Porolissum de către N. Gudea și I. Bajusz în 1991⁵⁰. În anul 2002, acele de păr descoperite la Apulum au făcut obiectul unei părți importante din studiul obiectelor de os analizate de Daniela Ciugudean, acele de păr cu capul în formă de mână fiind incluse în tipul 1.14⁵¹. Patru ani mai târziu, Maria Bălăceanu a inclus acest tip de ace în tipul VI⁵² într-o lucrare dedicată podoabelor descoperite în Dacia romană, în realitate fiind vorba doar despre piese descoperite pe teritoriul Olteniei de azi. Tot în 2006, Adriana Isac și C. Gaiu au inclus o astfel de piesă în tipul I, ace de păr cu cap figurativ, într-o lucrare despre bijuteriile descoperite la Ilișua⁵³. Recent, într-o tipologie a bijuteriilor din Dacia Superior, acest tip de ac reprezintă tipul III.3.1.17⁵⁴ iar în tipologia pe care am realizat-o pentru acelor de păr de la Drobeta, el reprezintă tipul II.2.i⁵⁵.

Mai recent, în apropierea Daciei Romane, obiectele de os descoperite la Durostorum, printre care și acele de păr au fost publicate de către D. Elefterescu⁵⁶, acest tip fiind încadrat aici în tipul C8⁵⁷. Tot din Dobrogea, din anticul Tomis, un asemenea ac provine dintr-o descoperire întâmplătoare și a fost considerat la prima publicare ca și ustensilă farmaceutică⁵⁸. Un ac similar a apărut și la Histria, fiind considerat un mâner de cuțit, de proveniență italică⁵⁹.

Primul studiu serios asupra acestei categorii specifice de bijuterii, publicat de D. Bartus, a apărut în 2012⁶⁰, pentru prima dată fiind întocmit un catalog al descoperirilor la nivel de Imperiu. Mai trebuie spus că această lucrare urmează calea deschisă de M. Biró în 2006 și continuă munca începută cu lucrarea de doctorat din anul 2007. Principala caracteristică a studiului este asocierea acestui tip de ac de păr cu religia individului. Pentru prima dată se vorbește despre o tipologie și o cronologie a tipului și, deși lucrarea nu reușește să adune toate piesele disponibile⁶¹, totuși concluziile cercetării rămân valabile și la fel de valoroase.

⁴⁶ Bartus 2007, p. 98-119.

⁴⁷ Facsády 2009, p. 89, nr. cat. 341.

⁴⁸ Funcționalitatea primară a unor astfel de obiecte a fost considerată aceea de podoabă pentru cap.

⁴⁹ Alicu, Nemeș 1982; Alicu, Cociș 1988; Cociș 1994; Isac, Gaiu 2006.

⁵⁰ Acele de păr din această categorie nu apar aici (Gudea, Bajusz 1991, p. 83).

⁵¹ Ciugudean 1997, p. 22-23,

⁵² Bălăceanu 2006, p. 63.

⁵³ Isac, Gaiu 2006, p. 421- 422.

⁵⁴ Hamat 2011a, p. 161.

⁵⁵ Hamat 2012b, p. 129.

⁵⁶ Elefterescu 2008, p. 248.

⁵⁷ Elefterescu 2008, p. 248.

⁵⁸ Bucovală 1977, p. 95, fig. 12.

⁵⁹ Coja 1975, p. 557, fig. 3.2.

⁶⁰ Bartus 2012.

⁶¹ Dintre cele șase piese pe care noi le-am reluat în acest articol, în catalogul lui D. Bartus au fost incluse doar două, piesa de la Porolissum a fost doar amintită fără a fi introdusă în catalog.

Prin urmare, în prezenta lucrare dorim să completăm numărul expus de D. Bartus în lucrarea sa și să analizăm, atât cât se poate⁶², aceste piese. Este vorba despre șase piese descoperite pe teritoriul provinciei romane Dacia, la Ilișua, Apulum, Buciumi, Porolissum și Drobeta.

Piesa de la Ilișua⁶³ (Pl. I/3), este lucrată în bronz, probabil în tipar, face parte din colecția Torma Károly și se află, în prezent, la Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, nr. inv. 18853. Lungimea păstrată este de 4,3 cm, de la acest ac se mai păstrează doar capul și o parte din tijă. Capul acului prezintă imaginea unei palme ridicate cu degetele întredeschise care ține un ou sau un con de pin fixat între index și degetul mare. Această piesă a fost datată în secolul al III-lea⁶⁴.

La Apulum au apărut două astfel de ace de păr. Primul a fost descoperit de A. Cserni (Pl. I/1) în zona termelor, fiind un exemplar lucrat în os, datat în secolele II-III. În prezent se află în colecțiile Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, nr. inv. R 3843⁶⁵. Acul este rupt exact la vârf, lungimea păstrată este de 12,7 cm. Capul este în formă de mână cu degetele întinse și răsfirate, iar pe încheietură se poate observa un șarpe care urcă spre vârful degetelor. În mod sigur aceasta nu este o simplă brățară⁶⁶, ci este vorba chiar despre animal.

A doua piesă (Pl. I/2) a fost descoperită destul de recent, într-o săpătură preventivă din 2009, de pe str. T. Cipariu, în zona *municipium Septimium*. Și acest exemplar fost lucrat din os, lungimea păstrată este de 7,5 cm și a fost datat de autorii descoperiri în secolul al III-lea. Capul acului este în forma unei palme ridicate și întredeschise, cu degetele egale ca lungime. Piesa se află în colecțiile Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, nr. inv. R. 10717⁶⁷.

Un alt exemplar de acest gen a fost descoperit în castrul de la Buciumi⁶⁸ (Pl. I/4), în baraca numărul 2. Din păcate și acesta se păstrează doar fragmentar. Acul este lucrat în os și are capul în formă de mână. Capul reprezintă imaginea unei palme ridicate cu degetele întredeschise. Reprezentarea este mult schematizată și de slabă calitate, din această cauză acul nu a fost încadrat până acum ca ac de păr cu capul în formă de mână de autorii publicării⁶⁹. Capul mai prezintă și două perforații inegale și asimetrice, făcute ulterior, care, probabil, schimbau funcționalitatea acestuia. Această piesă a fost datată în secolul al III-lea. Este păstrată în Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, nr. inv. CC 96/ 1966.

O altă piesă a fost descoperită la Porolissum⁷⁰, fiind lucrată din bronz, în tipar și este păstrată la Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, nr. inv. C. C. 161/1978. D. Bartus presupune că piesa este de fapt un ac de păr de acest tip⁷¹, deși bibliografia românească o menționează doar ca și o mână miniaturală fără a stabili dacă poate face

⁶² Din cauza lipsei informațiilor privind contextul de descoperire.

⁶³ Hica-Câmpeanu 1980, p. 657, nr. 10, fig. 1/2; Isac, Gaiu 2006, p. 426, nr. cat. 28, pl. 2/28.

⁶⁴ Isac, Gaiu 2006, p. 426.

⁶⁵ Ciugudean 1997, p. 60, nr. cat. 137, pl. XI/1; Bounegru *et al.* 2011, p. 54, nr. cat. 26.

⁶⁶ D. Bartus a făcut distincția între brățările în formă de șarpe și animalul în sine care poate decora încheietura, prin urmare, credem că la acest exemplar este vorba despre animalul în sine și nu despre o brățară (Bounegru *et al.* 2011, p. 54; Bartus 2012, p. 208).

⁶⁷ Bounegru, Ota 2010, p. 435, fig. 4/15; Bounegru *et al.* 2011, p. 54, nr. cat. 25; Ota 2012, p. 166, nr. cat. 27.

⁶⁸ Pop 1972, p. 93, nr. cat. 2, pl. CII/2; Gudea, Bajusz 1991 p. 95, nr. cat. 72.4, pl. VIII/72.4.

⁶⁹ Gudea, Bajusz 1991, p. 95.

⁷⁰ Gudea, Tamba 2001, p. 117, nr. cat. 6; Nemeti 2005, p. 360, nr. cat. 222.

⁷¹ Bartus 2012, p. 212.

parte dintr-un ac de păr⁷². Capul piesei reprezintă o mână cu degetele ușor flexate care ține un glob, iar pe încheietură are brățară dublă. Ea provine dintr-o descoperire întâmplătoare, fiind datată în secolul al III-lea și a fost pusă, de autorii descoperirii, în legătură cu cultul lui Iupiter Dolichenus⁷³.

Ultima piesă este și cea mai elegant lucrată, dar și de cea mai bună calitate dintre cele șase exemplare prezentate de noi. Ea a fost descoperită la Drobeta⁷⁴ (Pl. I/5), fiind păstrată în Muzeul Regiunii Porților de Fier. Este un exemplar lucrat în os, păstrat în întregime. Decorul reprezintă imaginea unei palme ridicate cu degetele întredeschise care ține un glob între index și degetul mare, celelalte degete par ușor flexate. Piesa a fost datată de M. Bălăceanu în secolele II-III⁷⁵, fiind clar o piesă de import, posibil din sudul Dunării⁷⁶.

După descrierea pieselor, următorul pas logic este încadrarea lor într-o tipologie deja existentă sau realizarea uneia noi, dacă este cazul. Am ales să le includem piesele prezentate în tipologia deja realizată de D. Bartus⁷⁷. Criteriile pe care a fost elaborată această tipologie, la nivel de Imperiu, sunt tipul obiectului ținut în mână, dacă este cazul, și tipul de decorare al încheieturii. Această tipologie conține opt tipuri legate de existența și forma obiectului aflat în mână și opt variante posibile în funcție de modul de decorare al încheieturii, tipul de brățară sau prezența șarpelui. În cadrul unui tip poate exista o singură variantă posibilă sau dimpotrivă toate variantele, deoarece avem de-a face cu diferite combinații în funcție probabil de funcționalitatea acului și de modă⁷⁸ și mai puțin de priceperea meșterului. Prin urmare, piesele noastre se împart în trei mari tipuri după cum urmează:

Tipul 1, corespunde tipului 1 la D. Bartus⁷⁹.

Mâna este goală, ea prezintă un gest apotropaic, asociat cu Iupiter Dolichenus⁸⁰ sau Sabazios⁸¹. În acest tip se potrivesc trei piese, cele două descoperite la Apulum⁸² și piesa de la Buciumi⁸³. Piesa de la Apulum, descoperită în terme, se înscrie tipului 1H Bartus⁸⁴, cealaltă piesă descoperită aici și cea din castrul de la Buciumi se înscriu tipului 1, varianta A.

Tipul 2, corespunde tipului 2 la D. Bartus⁸⁵.

Degetele ușor flexate țin un glob⁸⁶, gest asociat cu cultul lui Iupiter Dolichenus. Acesta este cazul piesei descoperite la Drobeta⁸⁷ și a celei descoperite la Porolissum⁸⁸.

⁷² Gudea, Tamba 2001, p. 117, nr. cat. 6; Nemeti 2005, p. 360, nr. cat. 222.

⁷³ Gudea, Tamba 2001, p. 117.

⁷⁴ Davidescu 1980, p. 111-112; Bălăceanu 2006, p. 63-64.

⁷⁵ Bălăceanu 2006, p. 63-64.

⁷⁶ Considerăm Drobeta ca și o poartă de intrare a influențelor artistice în arta bijuteriilor din Dacia, mai ales în modul de introducere a stilului policrom (Hamat 2011a, p. 208; Hamat 2012a; Hamat 2012b, 114).

⁷⁷ Bartus 2012, p. 230, fig. 3.

⁷⁸ Hamat 2010a, p. 237.

⁷⁹ Bartus 2012, p. 230, fig. 3.

⁸⁰ Bartus 2012, p. 210.

⁸¹ În funcție de modul în care este decorată încheietura.

⁸² Ciugudean 1997, p. 60, nr. cat. 137, pl. XI/1; Bounegru *et al.* 2011, p. 54, nr. cat. 26.

⁸³ Pop 1972, p. 93, nr. cat. 2, pl. CII/2; Gudea, Bajusz 1991, p. 95, nr. cat. 72.4, pl. VIII/72.4.

⁸⁴ Deși această piesă a fost inclusă în catalogul realizat de D. Bartus, totuși la varianta 1H nu apare nicio piesă, deși piesa de la Apulum se potrivește în mod clar în această variantă (Bartus 2012, fig. 3).

⁸⁵ Bartus 2012, p. 230, fig. 3.

⁸⁶ Globul ținut în mână este asociat cu Iupiter Dolichenus, notăm prezența globului în cadrul unei coroane, aflate deasupra bonetei zeului la statueta descoperită la Ilișua (Sanie 1981, p. 66-67).

⁸⁷ Davidescu 1980, p. 111-112; Bălăceanu 2006, p. 63-64.

⁸⁸ Gudea, Tamba 2001, p. 117, nr. cat. 6.

Tipul 3, corespunde tipului 5 la D. Bartus⁸⁹.

Degetele țin un con de pin sau un ou, asociat cultului lui Sabazios. Este cazul piesei descoperite la Ilișua⁹⁰, corespunzătoare variantei 5 A la D. Bartus.

Acest tip de ace de păr apar în Imperiu în secolul I, primele exemplare fiind descoperite la Pompei⁹¹ și se află în uz mai ales pe parcursul secolelor II-III⁹², până la începutul secolului al V-lea (precum cele descoperite la Unteresiebenbrunn⁹³) și nu până în secolul al IV-lea așa cum susține D. Elefterescu⁹⁴. La sud de Dunăre, pentru siturile de la Viminacium⁹⁵ și Novae⁹⁶ astfel de bijuterii au fost datate între secolele I-III, la Pontes la sfârșitul secolului al II-lea și începutul celui de-al III-lea⁹⁷, iar la Salona în secolele I-II⁹⁸. Piesele descoperite pe teritoriul provinciei romane Dacia se datează între secolele II-III⁹⁹, cinci dintre ele în contextul secolului al III-lea. Piesa de la Drobeta considerăm că poate fi timpurie, pe baza caracteristicilor și a tehnicii de lucru îngrijite, ajungând în Dacia poate chiar în a doua jumătate a secolului al II-lea și începutul celui de-al III-lea¹⁰⁰.

În ceea ce privește proveniența pieselor, trei dintre acestea pot fi considerate produse locale¹⁰¹. Piesa de la Drobeta este, în opinia noastră, un import venit cel mai probabil de la sudul Dunării, iar despre piesa de la Ilișua¹⁰² și cea de la Porolissum nu putem face niciun fel de afirmație în acest sens. În cadrul producției locale includem ambele piese de la Apulum și piesa de la Buciumi, bazându-ne pe stilul rudimentar în care acestea au fost lucrate, dar și pe existența, în ambele locații, a unor ateliere de prelucrare a osului și cornului.

Apulum se remarcă prin patru ateliere de prelucrare a osului și cornului, descoperite în cele două așezări civile. Acestea deserveau o populație numeroasă care avea în permanență nevoie de produse noi. Atelierul din *canabae* a fost documentat prin descoperirea materiei prime – coarne de cerb, căprioară, capră, berbec și os lung de vită. Materialul a fost datat în secolele II-III¹⁰³. Atelierul aflat undeva în zona termelor cercetate de A. Cserni, este bănuit pe baza mulțimii de piese descoperite aici¹⁰⁴. Producția este posibil să fi fost axată pe ace de păr și pe ace de cusut¹⁰⁵. Al treilea atelier aflat pe teritoriul Coloniei Apulum, este documentat printr-un depozit de materie primă și piese în curs de prelucrare¹⁰⁶. Al patrulea atelier a fost identificat tot pe teritoriul

⁸⁹ Bartus 2012, p. 230, fig. 3.

⁹⁰ Hica-Câmpeanu 1980, p. 657, nr. 10, fig. 1/2; Isac, Gaiu 2006, p. 426, nr. cat. 28, pl. 2/28.

⁹¹ D'Ambrosio 2001, p. 27, nr. 14-15; Bartus 2012, p. 214.

⁹² Bartus 2012, p. 231, fig. 5.

⁹³ Noll 1974, p. 78; Bartus 2012, p. 216.

⁹⁴ Elefterescu 2008, p. 248.

⁹⁵ Petković 1995, nr. 341-342; Spasić Durić 2002, p. 102.

⁹⁶ Ruseva Slokolska 1991, cat. nr. 227 și 285.

⁹⁷ Petković 1995, nr. 343.

⁹⁸ Ivčević 2002, p. 341, nr. cat. 41.

⁹⁹ Hamat 2011a, p. 162.

¹⁰⁰ Nemeti 2005, p. 233.

¹⁰¹ Imaginea unei producții locale axată pe consumul de masă, prin urmare canalizată înspre realizarea unor obiecte tipizate – cum sunt acele de păr, este completată prin realizarea acestui tip special de ac de păr în atelierele provinciale (Vass 2010, p. 56).

¹⁰² Deși la Ilișua este documentată producția de obiecte de os, nu putem afirma cu siguranță că această piesă a fost lucrată în ateliere locale (Protase *et al.* 1997, pl. LXXXIII-LXXXIV).

¹⁰³ Ciugudean 2003, p. 279.

¹⁰⁴ Ciugudean 2002, p. 278.

¹⁰⁵ Timoc 2008, p. 261.

¹⁰⁶ Ciugudean 2003, p. 279.

Coloniei Apulum într-o clădire civilă, clădirea nr. XII din Partoș. Acesta era un atelier cu o producție mixtă printre care regăsim și jetoane de os¹⁰⁷. Prin urmare, considerăm că piesele cu loc de proveniență Apulum au fost mai mult ca sigur lucrate în atelierile locale, mai ales piesa descoperită în terme.

Acul de la Buciumi îl considerăm de proveniență locală pe baza stilului rudimentar în care a fost lucrat și pe baza faptului că a fost refolosit. Existența unui atelier de prelucrare a osului și cornului în baraca numărul 5 din castru¹⁰⁸, deși în mediul militar, poate fi locul de producere al acestui exemplar, în condițiile în care acesta nu este chiar o bijuterie obișnuită.

Semnificația unei astfel de reprezentări a fost legată de magia gestului, în detrimentul unei prezențe pur decorative¹⁰⁹. Unii cercetători au vorbit despre legătura cu credința în viață și moarte¹¹⁰. Alții le-au pus în legătură cu cultul unor zei, având în vedere asocierea obiectului aflat în mână sau reprezentarea șarpelui de pe încheietură cu elemente din cultul unor zeități. În alte cazuri reprezentarea obiectului din mână, un pieptene, o oglindă sau o tăbliță de scris a fost pusă în legătură fie cu ocupațiile feminine, fie cu diferite alte ocupații. Cert este faptul că astfel de ace de păr pot avea legătură cu existența mâinilor votive și, prin urmare, aceste bijuterii considerăm că au o semnificație religioasă. Reprezentarea de mâini apare în cultul unor zei precum Sabazios¹¹¹, Iupiter Dolichenus¹¹², Atena¹¹³ sau Venus¹¹⁴. Funcționalitatea acestor ace este departe de a fi lămurită, probabil că ele pot fi și ofrande așa cum credea D. Bartus¹¹⁵, însă credem că pot fi mult mai mult decât atât. Este posibil ca acest tip de ace să aibă o semnificație religioasă în cadrul cultului lui Iupiter Dolichenus sau Sabazios, cel puțin acele prezentate mai sus. Dacă problema semnificației religioase a acestor bijuterii este unanim acceptată, problema apartenenței la un cult sau altul rămâne încă în discuție¹¹⁶. Apartenența la un astfel de cult se poate stabili în funcție de tip și variantă, adică în funcție de poziția mâinii, de obiectul ținut în mână și de decorarea încheieturii. Prin urmare, bazându-ne pe tipologie și pe existența mâinilor votive, considerăm că piesele din cadrul tipului 1 pot aparține în egală măsură atât cultului lui Iupiter Dolichenus, cât și celui al lui Sabazios. Eventual acul descoperit în termele de la Apulum poate fi încadrat cultului lui Sabazios, având în vedere faptul că șarpele este unul dintre elementele cultice¹¹⁷ prezent inclusiv pe mâinile votive dedicate

¹⁰⁷ Ciugudean 2003, p. 279.

¹⁰⁸ Gudea *et al.* 1992, p. 86- 89; Vass 2010, p. 59.

¹⁰⁹ Bíró 1994, p. 34.

¹¹⁰ Arthur 1977, p. 367-374; Isac, Gaiu 2006, p. 422.

¹¹¹ Macrea 1961, p. 76; Gramatopol, Theodorescu 1966, nr. cat. 122; Bíró 1994, p. 34.

¹¹² Mâna votivă a lui Jupiter Dolichenus descoperită la Varna ține un glob pe care se află Victoria și poartă inscripția IUL(ius) SAC(erdos) DOL(cheni). O altă mână votivă care ține un glob a fost descoperită la Myszkov, cu o dedicație pentru Dolichenus de la Gaius, optio în Cohors I Hispanorum. O mână care ține un glob a fost descoperită și la Cătunele de Sus, însă fără inscripție de data aceasta. În România asemenea mâini votive au fost descoperite la Cătunele, Jena și Porolissum (Hörig, Schwertheim 1987, nr. cat. 70, 181, 171; Tudor 1978, p. 226; Sanie 1981, p. 67; Gudea, Tamba 2001, p. 117, nr. cat. 5, 7 și 8).

¹¹³ Mâna dreptății la judecata lui Oreste (Lebel 1961, p. 279; Bartus 2012, p. 211).

¹¹⁴ Mâna destinului care a primit de la Paris măruș de aur (Bartus 2012, p. 212).

¹¹⁵ Bartus 2012, p. 211.

¹¹⁶ Cele două zeități nu sunt singurele în cultul cărora probabil că se foloseau astfel de ace și în niciun caz nu se poate vorbi despre faptul că astfel de ace ar fi exclusiv feminine – prin urmare nu pot fi dedicate numai în cultul unor divinități feminine așa cum susținea M. Biró (Bíró 2006, p. 208).

¹¹⁷ Șarpele este unul dintre animalele asociate cu acest zeu, el este considerat animalul sfânt al zeului, uneori pe mâinile votive șarpele mănâncă din fruct, așa cum este cazul mâinii votive de la Kassel sau chiar pe un ac datat timpuriu, descoperit la Poetovio (Macrea 1961, p. 74; Nemeti 2005, p. 254; Bartus 2012, pl. 57. a-b).

zeului¹¹⁸. Celelalte două ace, de la Apulum și Buciumi, pot fi eventual puse în legătură cu cultul lui Iupiter Dolichenus, având în vedere poziția mâinii¹¹⁹.

Tipul numărul 2, reprezentat prin acele descoperite la Drobeta și Porolissum, poate fi atribuit cultului lui Iupiter Dolichenus, pe baza faptului că mâinile votive dedicate zeului țin în mână un glob¹²⁰.

Ultimul tip este reprezentat de piesa descoperită la Ilișua, atribuirea acesteia rămâne însă incertă din cauza schematismului reprezentării – mâna poate ține un ou sau un con de pin. Ea poate fi atribuită cultului lui Sabazios pe baza existenței conului de pin¹²¹, dacă acesta este într-adevăr un con de pin.

O dovadă în plus pentru a susține încadrarea acestor bijuterii în cultul lui Iupiter Dolichenus și Sabazios o reprezintă faptul că în locațiile în care au fost descoperite astfel de piese sunt deja atestate aceste culte prin inscripții, statui, statuete sau reliefuri votive¹²². Astfel, la Apulum, cultul lui Iupiter Dolichenus este atestat prin 6 monumente epigrafice¹²³. La Buciumi cultul zeului este prezent printr-un altar ridicat de un beneficiar consular pe numele său P. Iulius Firminus¹²⁴, monument datat în perioada 210-211 de S. Sanie¹²⁵. La Drobeta a fost descoperit un cap de marmură care provine de la o statuie a zeului¹²⁶, un cap de statueta și o inscripție votivă dedicată acestui zeu¹²⁷. La Porolissum¹²⁸ este documentat un templu, la care se adaugă un altar, un grup sculptural cu inscripție și peste 20 de monumente figurate fragmentare¹²⁹, alături de piesa prezentă în acest articol și care a fost presupusă chiar de către autorii publicării a avea legătură cu acest cult¹³⁰. În total, Iupiter Dolichenus are în Dacia un număr de peste 78 de monumente¹³¹, care atestă lăcașe religioase dedicate zeului și preoți¹³², cultul fiind mult mai răspândit în mediul militar al provinciei, mai ales în secolul al III-lea¹³³, datare care se suprapune cu încadrarea cronologică a pieselor noastre, majoritatea acestora fiind datate în secolul al III-lea.

¹¹⁸ Două astfel de mâini votive au fost descoperite la sud de Dunăre la Gradina și Sotin, fiind date ambele în secolul al III-lea (Popović *et al.* 1969, p. 102, nr. cat. 134 și 135).

¹¹⁹ Bartus 2012, p. 210.

¹²⁰ Vezi nota 112.

¹²¹ Conul de pin este asociat cu acest zeu, pinul fiind arborele sacru al zeului (Macrea 1961, p. 74; Nemeti 2005, p. 254).

¹²² Considerăm că este necesară o asemenea abordare, deoarece aceste mici bijuterii au aparținut în mod clar unor adepți, prin urmare dacă avem adepți atunci cultul este mai mult ca și sigur, acest raționament funcționând în ambele sensuri.

¹²³ IDR III/5.1, 217-222.

¹²⁴ Sanie 1981, p. 52.

¹²⁵ Sanie 1981, p. 52.

¹²⁶ Tudor 1978, p. 377; Sanie 1981, p. 72; Petolescu, Crăciunescu 2012, p. 171.

¹²⁷ Petolescu, Crăciunescu 2012, p. 171-172.

¹²⁸ Alături de Porolissum un alt templu cercetat se află la Mehadia (Benea 2008; Boda 2012a, p. 146-147).

¹²⁹ Nemeti 2005, p. 228.

¹³⁰ Gudea, Tamba 2001, p. 117.

¹³¹ S. Nemeti în 2005 cataloga un număr de 73 de monumente, la acestea se mai adaugă două monumente epigrafice, publicate în IDR, fragmentul de statueta descoperit lângă zidul castrului de la Drobeta, o inscripție descoperită tot aici care amintește trei preoți ai zeului pentru Cohors I Sagittariorum și reliefurile de la Mehadia (Nemeti 2005, p. 227; IDR III/5.1, 217-222; Petolescu, Crăciunescu 2012, p. 171-172; Benea 2008, fig. 28; Boda, Szabó 2011).

¹³² În Dacia sunt atestați până acum 22 de sacerdots – preoți, în marea lor majoritate de origine orientală care sunt atestați în inscripții de la sfârșitul secolului II până la jumătatea celui următor (Boda 2012b, p. 106-112).

¹³³ Ștefănescu-Onițiu 2009, p. 110.

Cultul lui Sabazios în Dacia¹³⁴ este atestat sigur¹³⁵ prin trei descoperiri, prima este mâna votivă descoperită la Jena¹³⁶ la care se adaugă două altare votive descoperite la Apulum¹³⁷ și Potaissa¹³⁸. Asocierea dintre acest tip de obiecte și cultul acestui zeu a fost făcută de M. J. Vermaseren¹³⁹ și de M. Biró¹⁴⁰. Mai mult, unii cercetători au considerat că astfel de ace ar putea aparține preoților zeului¹⁴¹, ipoteză infirmată de D. Bartus pe baza numărului și a distribuției descoperirilor¹⁴². După cum se observă, la Apulum este menționată existența adoratorilor unui astfel de cult aici, însă deocamdată la Ilișua nu este amintit nimic în acest sens.

Prin urmare, în locațiile în care au fost descoperite astfel de ace de păr avem și reprezentări epigrafice sau sculpturale ale acestor culte. Mai mult, avem atestați preoți ori chiar un lăcaș de cult, cum este cazul la Porolissum. În a patra locație, la Ilișua a fost descoperită o statueta fragmentară de bronz¹⁴³, atribuită lui Iupiter Dolichenus, însă nu a fost făcută până acum o descoperire legată de cultul lui Sabazius.

După cum se observă din bibliografia citată, acest tip de bijuterie apare în descoperiri din întreg Imperiul Roman, atât în contexte civile cât și militare, fiind purtate, probabil, atât de bărbați cât și de femei. Lucrate în aur, argint, bronz, fildeș sau os, astfel de ace cu capul în formă de mână prezintă mai multe tipuri, iar acestea la rândul lor mai multe variante în funcție de obiectul aflat în mână (măr sau rodie, ou, con de pin, mărgea, glob, tăbliță de scris, piepten, *unguentarium*, oglindă, un vas, o cochilie, o pasăre sau un bust de femeie – împărăteasă sau zeiță)¹⁴⁴, dar și de decorarea încheieturii.

Piese descoperite pe teritoriul Daciei, în număr de șase, nu au fost toate incluse în studiul publicat de D. Bartus în 2012 cu privire la acest tip de bijuterie în Imperiul Roman, deși o parte dintre ele erau deja publicate în literatura română de specialitate¹⁴⁵. Prezentul articol încearcă să încadreze tipologic și cronologic aceste piese și să aducă în discuție latura lor religioasă, existând posibilitatea ca aceste bijuterii să aibă legătură cu cultul lui Iupiter Dolichenus și cel al lui Sabazius. Rolul lor exact în cadrul cultului, funcționalitatea¹⁴⁶ exactă a acestora, nu poate fi cu certitudine definită. Ele pot fi ofrande, bijuterii purtate ca însemne de recunoaștere¹⁴⁷ de către adepții cultului, fie pot

¹³⁴ Macrea 1959; Macrea 1961; Nemeti 2005.

¹³⁵ Placheta de la Tibiscum și relieful de la Drobeta, care au fost puse în legătură cu acest zeu au fost considerate nesigure (Macrea 1961, p. 78; Tudor 1977; Nemeti 2005, p. 255).

¹³⁶ Macrea 1961, fig. 3; Alföldy-Găzdac 2003, p. 166.

¹³⁷ Nemeti 2005, p. 370, nr. cat. 283; IDR III/ 5. 1, nr. 225.

¹³⁸ Macrea 1961, p. 67.

¹³⁹ Vermaseren 1983, p. 15-16, nr. cat. 34-35.

¹⁴⁰ Biró 1994, p. 32-34.

¹⁴¹ Lane 1989, p. 36.

¹⁴² Bartus 2012, p. 211.

¹⁴³ Sanie 1981, p. 66-67.

¹⁴⁴ Bartus 2007, p. 47-58; Bartus 2012, p. 210.

¹⁴⁵ În acest studiu au fost repertoriolate doar piesa descoperită la Ilișua și cea descoperită în termele de la Apulum (Bartus 2012, p. 213-214).

¹⁴⁶ Asupra funcționalității acestor obiecte s-a discutat deja destul de mult, o parte dintre ele fiind considerate la un moment dat chiar *stylus* – este vorba despre acele de păr cu capul în formă de mână care țin o tabletă de scris (Bertrand 2008, p. 115-116).

¹⁴⁷ Este cunoscut faptul că în epoca romană târzie pietrele de inel cu o anumită reprezentare erau folosite ca și semn de recunoaștere între creștini – “Pecetea de pe inelele voastre să fie un porumbel sau un pește sau o corabie împinsă de vânt favorabil sau o liră muzicală [...] sau o ancoră nautică [...] dacă inelul are gravat un pescar, să ne aducă aminte de apostol și de copiii sieși din apă.” (Clement din Alexandria, *Pedagogul*, XI, 59.2).

îndeplini un simplu rol apotropaic¹⁴⁸. În niciun caz ele nu pot fi considerate simple bijuterii și nici obiecte cu o funcționalitate clasică. Pentru acest fapt pledează raritatea unor astfel de ace de păr în cadrul descoperirilor. Cele mai multe dintre ele se datează în secolul al III-lea. Majoritatea pieselor asociate cu cultul lui Iupiter Dolichenus au fost încadrate în secolul al III-lea, cea mai timpurie piesă fiind cea de la Drobeta. Ambele ace asociate cu cultul lui Sabazius se datează în secolul al III-lea, datare care se potrivește cu datarea inscripției votive descoperite la Apulum.

Bibliografie

- Aulus Gellius – *Noctes Atticae*, www.thelatinlibrary.com.
 Clement din Alexandria – *Pedagogul*, trad. N. I. Ștefănescu, București, 1939.
 Ovidiu – *Arta Iubirii*, trad. M. Cimbru, Deva, 2002.
 Petronius – *Satyricon*, trad. E. Cizek, București, 2003.
 Suetonius – *Viețile celor doisprezece Cezari*, trad. D. Popescu și C. V. Georoc, București, 2005.
- Alicu 2008 – D. Alicu (coord.), *Polus. Istorie pierdută – istorie regăsită*, Cluj-Napoca, 2008.
 Alicu, Nemeș 1982 – D. Alicu, E. Nemeș, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 345-357.
 Alicu, Cociș 1988 – D. Alicu, S. Cociș, *Podoabe romane de la Ulpia Traiana*, în *Apulum*, XXV, 1988, p. 225-246.
 Alföldy-Găzdac 2003 – Á. Alföldy-Găzdac, *Bronzuri Romane din Dacia în colecția Muzeului Național Maghiar din Budapesta*, în *EphNap*, XIII, 2003, p. 149-185.
 Arthur 1977 – P. Arthur, *Eggs and Pomegranates: An Example of Symbolism in Roman Britain*, *BAR S 41*, 1977, p. 367-374.
 Bartman 2001 – E. Bartman, *Hair and the artifice of roman female adornment*, în *AJA*, 105, 2001, p. 1-25.
 Bartus 2010 – D. Bartus, *A csontból és egyéb nyersanyagokból készült római kori figurális diszitésű hajtűk és késnyelek kapcsolatrendszerének összehasonlító elemzése*. PhD dissertation, manuscript, Budapesta, 2010.
 Bartus 2012 – D. Bartus, *Roman hairpins representing human hands. Typology and symbolism*, în *Fiatal Római Koros Kutatók*, II, 2012, p. 205-233.
 Băeștean, Barbu 2010 – G. Băeștean, M. Barbu, *Un atelier în care se prelucrau oase și coarne descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *BHAUT*, XII, 2010, p. 117-133.
 Bălăceanu 2006 – M. Bălăceanu, *Podoabe în Dacia Romană*, Craiova, 2006.

¹⁴⁸ Se știe că în antichitate mai ales în conglomeratul de credințe reprezentat de Imperiul Roman, bijuteria avea un rol apotropaic bine stabilit, astfel pentru a alunga spiritele rele care ar putea bântui masa, Trimalchio – libertul lui Petronius, își schimbă inelul de pe mâna stângă pe mâna dreaptă, aducând în discuție rolul apotropaic al micii bijuterii (Petronius, *Satyricon*, 74). Portul medalioanelor de tip *bulla* are la origine credința în rolul apotropaic al bijuteriei (Hamat 2010b, p. 217).

- Bărbulescu 1994 – M. Bărbulescu, *Potaissa: Studiu Monografic*, Turda, 1994.
- Beal 1983 – J. C. Beal, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de Civilisation Gallo-Romaine de Lyon*, Lyon, 1983.
- Beal 1984 – J. C. Béal, *Les objets de tabletterie antique du Musée Archéologique de Nîmes*, în *Cahiers des Musées et Monuments de Nîmes*, 2, Nîmes, 1984.
- Benea 2003 – D. Benea, *Militaria aus Tibiscum Werkstatt zur Horn- und Knochenbearbeitung, Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană*, Timișoara, 2003.
- Benea 2008 – D. Benea, *Edificiul de cult roman de la Praetorium (Mehadia)*, Timișoara, 2008.
- Bertrand 2008 – I. Bertrand, *Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge?*, în *Actes du colloque de Chauvigny*, Montagnac, 2008, p. 101-144.
- Bíró 1994 – M. Bíró, *The bone objects of the Roman Collection. Catalogi Musei Nationalis Hungarici*, Budapest, 1994.
- Bíró 2006 – M. Bíró, *Mágikus kézábrázolák a római provin-ciákban*, în *Studia Caroliensia*, 3-4, 2006, p. 189-208.
- Boda 2012a – I. Boda, *Apollo and Iuppiter Dolichenus in Roman Dacia*, în *Marisia*, XXXII, 2012, p. 145-153.
- Boda 2012b – I. Boda, *Sacerdotes Iovis Dolicheni*, în *Arheologie și Studii Clasice*, 2, 2012, p. 104-124.
- Boda, Szabó 2011 – I. Boda, C. Szabó, *Note despre un relief dolichenian de la Mehadia*, în *Arheologie și Studii Clasice*, 1, 2011, p. 210-224.
- Bondoc, Gudea 2009 – D. Bondoc, N. Gudea, *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie*, Cluj-Napoca, 2009.
- Bona et al. 1983 – P. Bona, R. Petrovszky, M. Petrovszky, *Tibiscum-cercetări arheologice (II) (1976-1979)*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 405-432.
- Bounegru, Ota 2010 – G. Bounegru, R. Ota, *Cercetări arheologice în canabele legiunii a XIII- a Gemina. Sectorul nord-vest (str. T. Cipariu, nr 25) I*, în *Apulum*, XLVII, 2010, p. 427-447.
- Bounegru et al. 2011 – G. Bounegru, R. Ciobanu, R. Ota, D. Anghel, *Lux, util și estetic Apulum. Podoabe și accesorii vestimentare. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2011.
- Bozu 2008 – O. Bozu, *Catalogul pieselor romane și daco-romane din colecția Muzeului Banatului Montan. Catalogue of the roman and Dacian- Roman collection of the Mountainos Banat Museum*, Reșița, 2008.
- Bucovală 1977 – M. Bucovală, *Atestări arheologice ale practicilor medico-farmaceutice în Dobrogea*, în *Pontica*, X, 1977, p. 91-96.
- Ciugudean 1996 – D. Ciugudean, *Ace romane de păr cu capul în formă de cantharos*, în *ActaMP*, XX, 1996, p. 35-39.
- Ciugudean 1997 – D. Ciugudean, *Obiectele din os, corn și fildeș de la Apulum*, Alba Iulia, 1997.

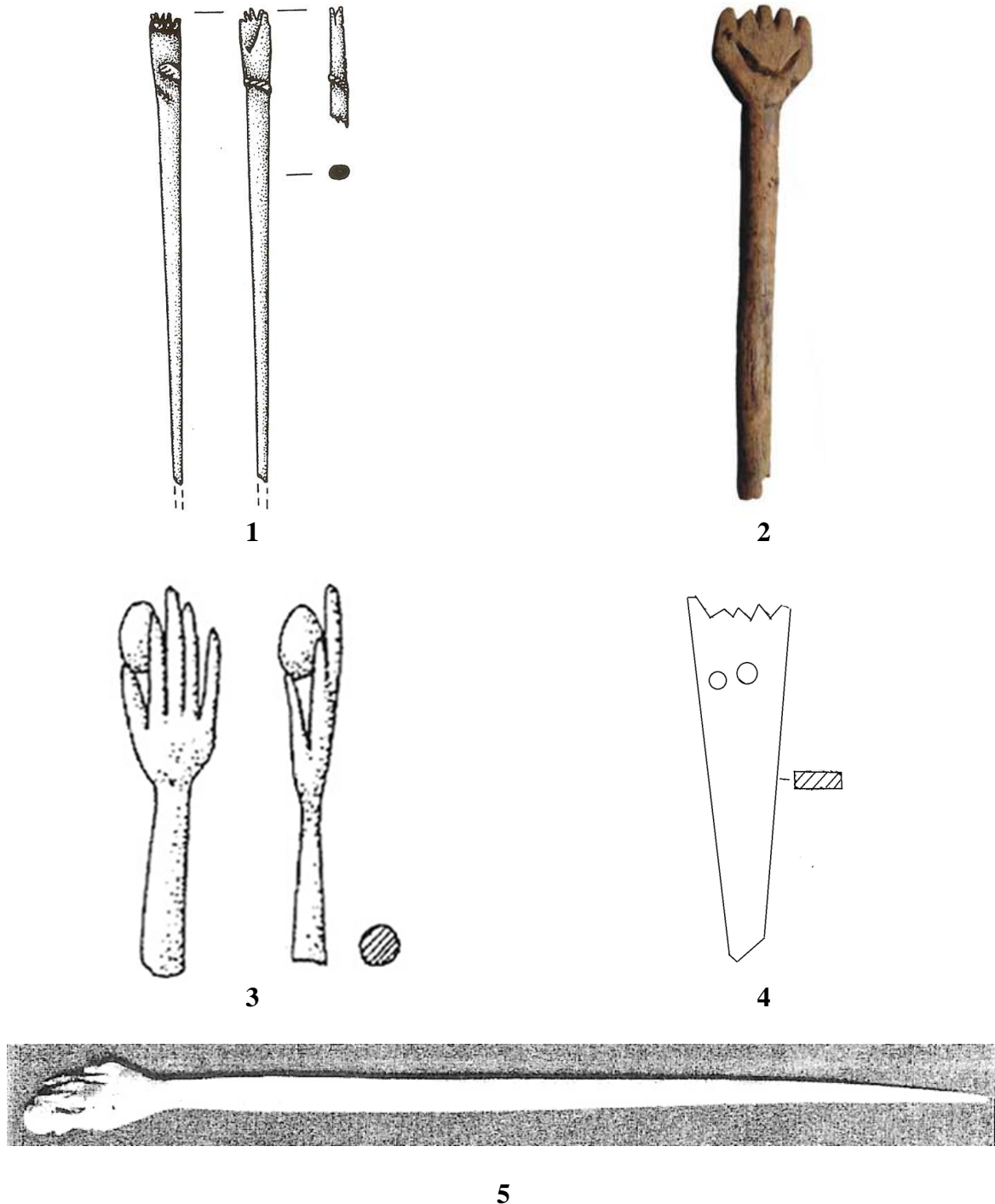
- Ciugudean 2002 – D. Ciugudean, *Noi artefacte din os de la Apulum (artefacts en os d'Apulum)*, în *Apulum*, XXXIX, 2002, p. 289-300.
- Ciugudean 2003 – D. Ciugudean, *Despre funcționarea unor ateliere de prelucrare a osului la Apulum*, în *PA*, III, 2003, p. 278-282.
- Cociș 1994 – S. Cociș, *Podoabe din Dacia romană (Parures de la Dacie romaines)*, în *Marisia*, XXIII-XXIV, 1994, p. 51-57.
- Cociș, Alicu 1993 – S. Cociș, D. Alicu, *Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, XVII, p. 113-135.
- Coja 1975 – M. Coja, *Importuri italiice la Histria. În legătură cu un nou mormânt de incinerare la Histria*, în *SCIVA*, 26, 4, 1975, p. 551-560.
- Cool 1990 – H. E. M. Cool, *Roman metal hairpins from southern Britain*, în *AJ*, 147, 1990, p. 148-182.
- Crummy 1979 – N. Crummy, *A chronology of romano-british bone pins*, în *Britannia*, 10, 1979, p. 157-163.
- Crummy 1981 – N. Crummy, *Bone-Working at Colchester*, în *Britannia*, 12, 1981, p. 277-285.
- Davidescu 1980 – M. Davidescu, *Drobeta în secolele I-VII*, Craiova, 1980.
- D'Ambrosio 2001 – A. D'Ambrosio, *Women and Beauty in Pompei*, Roma, 2001.
- Elefterescu 2008 – D. Elefterescu, *Obiecte de os la Durostorum I*, în *Pontica*, XLI, 2008, p. 219-297.
- Facsády 2009 – A. R. Facsády, *Aquincumi ékszerek. Jewellery în Aquincum*, Budapesta, 2009.
- Golubović 2004 – S. Golubović, *Jewellery and the costume decorations in the cremations graves from Viminacium*, în *Anodos*, 3, 2004, p. 1-76.
- Gramatopol, Theodorescu 1966 – M. Gramatopol, R. Theodorescu, *Vechi Podoabe de aur în Colecțiile Cabinetului Numismatic al Academiei RSR*, în *SCIA*, 13, 1966, p. 63-75.
- Gudea 1986 – N. Gudea, *Porolissum. Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*, București, 1986.
- Gudea 2008 – N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara/Das römerkastell von Feldioara*, Cluj-Napoca, 2008.
- Gudea, Bajusz 1991 – N. Gudea, A. Bajusz, *Ace de păr din os de la Porolissum*, în *ActaMP*, XIV- XV, 1991, p. 81-126.
- Gudea et al. 1992 – N. Gudea, E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, *Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de conservare și restaurare executate la Porolissum în anii 1988- 1991*, în *ActaMP*, XVI, 1992, p. 143-185.
- Gudea, Tamba 2001 – N. Gudea, D. Tamba, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. III. Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din municipium Septimium*, Zalău, 2001.

- Hica-Câmpeanu 1980 – I. Hica-Câmpeanu, *Obiecte de podoabă descoperite în Regiunea Ilișua-Cristeștii Ciceului*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 653-665.
- Hamat 2010a – A. C. Hamat, *Gemele din Dacia Romană între modă, economie și religie*, în *BHAUT*, XII, 2010, p. 223-250.
- Hamat 2010b – A. C. Hamat, *Despre pandantivul rotund cu casetă din Dacia Romană. Bulla*, în *Drobeta*, XX, 2010, p. 214-230.
- Hamat 2011a – A. C. Hamat, *Podoabe și accesorii vestimentare feminine din Dacia Superior*. Teză de doctorat, manuscris, Timișoara, 2011.
- Hamat 2011b – A. C. Hamat, *Influențe elenistice în arta podoabelor din dacia Romană. Motivul "Nodul lui Hercule"*, în *BHAUT*, XIII, 2011, p. 57-75.
- Hamat 2012a – A. C. Hamat, *Podoabe feminine descoperite pe teritoriul Drobetai Antice. I. Podoabe pentru împodobirea mâinilor*, în *Tibiscum*, S.N., 2, 2012, p. 61-82.
- Hamat 2012b – A. C. Hamat, *Podoabe feminine descoperite pe teritoriul Drobetai Antice. Podoabe pentru împodobirea capului și a gâtului*, în *Drobeta*, XXII, 2012, p. 112-145.
- Hörig, Schwertheim 1987 – M. Hörig, E. Schwertheim, *Corpus cultus Iovi Dolicheni, Études préliminaires aux religion orientaux dans l' Empire Romain*, 106, Leiden, 1987.
- Isac, Gaiu 2006 – A. Isac, C. Gaiu, *Roman jewellery from Ilișua. A typological Study (I)*, în vol. ed. C. Gaiu, C. Găzdac, *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006, p. 415- 431.
- Ivčević 2002 – S. Ivčević, *Kozmetički pribor*, în *Longae Salonae*, Split, 2002, p. 329-348.
- Lascu 1965 – N. Lascu, *Cum trăiau romanii*, București, 1965.
- Lebel 1961 – P. Lebel, *Mains féminines en bronze tenant un objet arrondi*, în *Revue Archéologique de l'Est*, 12, 1961, p. 279-283.
- Lane 1989 – E. N. Lane, *Corpus Cultus Iovis Sabazi III. Conclusions*, în *Études préliminaires aux religions orientaux dans l'Empire Romain*, 100, Leiden, 1989.
- Macrea 1959 – M. Macrea, *Le culte de Sabazius in Dacie*, în *Dacia*, N. S., III, 1959, p. 325-339.
- Macrea 1961 – M. Macrea, *Cultul lui Sabasius la Apulum și în Dacia*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 61-84.
- Matei, Bajusz 1997 – A. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita-Certiae*, Zalău, 1997.
- Nemeti 2005 – S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 2005.
- Noll 1974 – R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter*, Viena, 1974.
- Ota 2012 – R. Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la municipiul Septimium Apulense*, Alba Iulia, 2012.
- Petculescu 2002 – L. Petculescu, *The military equipment of oriental archers in Roman Dacia*, BAR S 1084 (II), 2002, p. 765-770.

- Petică, Zrinyi 1998 – M. Petică, A. Zrinyi, *Obiecte de os din colecțiile Muzeului Județean Mureș, în Sargetia*, 27, 1, 1998, p. 363-375.
- Petković 1995 – S. Petković, *Rimski predmeti od kosti o roga sa teritorije Gornje Mezije*, Belgrad, 1995.
- Petolescu, Crăciunescu 2012 – C. C. Petolescu, G. Crăciunescu, *Cultul lui Jupiter Dolichenus la Drobeta, în Drobeta*, XXII, 2012, p. 170-175.
- Pop 1972 – C. Pop, *Obiecte de podoabă în castrul roman de la Buciumi*, Cluj-Napoca, 1972.
- Popović et al. 1969 – L. B. Popović, D. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Jeličić, *Antička Bronza u Jugoslaviji*, Belgrad, 1969.
- Preda 1980 – C. Preda, *Callatis, necropola romano-bizantină*, București, 1980.
- Protase et al. 1997 – D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua (jud. Bistrița Năsăud)*, în *RB*, X-XI, 1997, p. 27-110.
- Riha 1990 – E. Riha, *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1990.
- Ruseva-Slokolska 1991 – L. Ruseva-Slokolska, *Roman Jewellery. A collection of the National Archaeological Museum-Sofia*, Sofia, 1991.
- Sanie 1981 – S. Sanie, *Culte orientale în Dacia Romană 1*, București, 1981.
- Spasić-Đurić 2002 – D. Spasić-Đurić, *Viminacium. The capital of the roman province of Upper Moesia*, Požarevać, 2002.
- Stîngă 1998 – I. Stîngă, *Viața Economică la Drobeta în sec. I-VI p.Ch.*, București, 1998.
- Stîngă 2005 – I. Stîngă, *Villa rustica de la Gârla Mare, județul Mehedinți. Studiu Monografic*, Craiova, 2005.
- Ștefănescu Onițiu 2009 – A. Ștefănescu Onițiu, *Religia militarilor din Dacia romană*, Timișoara, 2009.
- Tătulea 1994 – C. M. Tătulea, *Romula-Malva*, București, 1994.
- Timoc 2008 – C. Timoc, *Prelucrarea osului și cornului. Producția de obiecte din os și corn în Dacia romană*, în *BHAUT*, IX, 2008, p. 256-284.
- Topál 2003 – J. Topál, *Roman cemeteries of Aquincum, Pannonia. The western cemetery (Becsi Road)*, II, Budapesta, 2003.
- Toropu, Tătulea 1987 – O. Toropu, C. Tătulea, *Sucidava Celei*, București, 1987.
- Tudor 1977 – D. Tudor, *Zei Sabazios și Zbelsurdos la Drobeta, în Pontica*, X, 1977, p. 117-125.
- Tudor 1978 – D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. a IV-a, București, 1978.
- Vass 2006 – L. Vass, *Unpublished roman Bone Artefacts from the Amphitheatre of Porolissum of Porolissum*, vol. ed. C. Gaiu, C. Găzdac, *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006, p. 641-656.
- Vass 2010 – L. Vass, *Bone – Working in Roman Dacia*, BAR S 2136, 2010, p. 55-64.

Vermaseren 1983

– M. J. Vermaseren, *Corpus Cultis Iovis Sabazii I. The Hands*, în *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain*, 100, Leiden, 1983.

Planșa I. 1. Ac de păr de la Apulum (*apud* Ciugudean 1997, p. 60, nr. cat. 137, pl. XI/1). **2.** Ac de păr de la Apulum (*apud* Bounegru, Ota 2010, p. 435, fig. 4/15). **3.** Ac de păr de la Ilișua (*apud* Isac, Gaiu 2006, p. 426, nr. cat. 28, pl. 2/28). **4.** Ac de păr de la Buciumi (*apud* Gudea, Bajusz 1991 p. 95, nr. cat. 72. 4, pl. VIII/72.4). **5.** Ac de păr de la Drobeta (*apud* Bălăceanu 2006, p. 64)

Hand Shape Head Hairpins Discovered in Roman Dacia

Abstract

This paper brings into question those hairpins with the head in the form of a hand found in Dacia. The six pieces were discovered in Apulum (2), Ilişua, Buciumi, Porolissum and Drobeta and they link to the cult of Iupiter Dolichenus and Sabazius. Four of them are made from bone and two from bronze. The dating of such hair pins in the Roman province of Dacia fall into the IInd-IIIrd centuries, five pieces are dated in the IIIrd century.

List of Illustrations

- Pl. I. 1.** Hairpin from Apulum (*apud* Ciugudean 1997, p. 60, nr. cat. 137, pl. XI/1)
- Pl. I. 2.** Hairpin from Apulum (*apud* Bounegru, Ota 2010, p. 435, fig. 4/15)
- Pl. I. 3.** Hairpin from Ilişua (*apud* Isac, Gaiu 2006, p. 426, nr. cat. 28, pl. 2/28)
- Pl. I. 4.** Hairpin from Buciumi (*apud* Gudea, Bajusz 1991 p. 95, nr. cat. 72. 4, pl. VIII/72.4)
- Pl. I. 5.** Hairpin from Drobeta (*apud* Bălăceanu 2006, p. 64)